

Joves i mercat laboral

Elsa Santamaría López

PID_00182153

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. L'ocupació juvenil: als marges del mercat de treball	7
1.1. Indicadors principals de l'ocupació juvenil	8
1.2. Característiques de l'ocupació juvenil: temporalitat i salaris baixos	12
2. Joves en el mercat laboral: una realitat desigual	15
2.1. Joves i formació: bretxes educatives	15
2.2. Desigualtats de gènere i joves d'origen immigrant	17
2.2.1. Desigualtats de gènere	17
2.2.2. Joventut immigrant	18
3. Trajectòries d'inserció laboral: la fragmentació de les biografies laborals	19
3.1. Quin significat té la inserció laboral en l'actualitat?	20
3.2. Tipologies de trajectòries d'inserció i transicions a la vida adulta	22
3.3. Polítiques d'ocupació i nous dispositius d'inserció laboral juvenil	26
4. Efectes d'una socialització en l'ocupació precària: la precarietat com a referent identitari	29
4.1. Les persones joves, tenen una relació específica amb l'ocupació?	29
4.2. Joves i mobilitzacions contra la precarietat	30
Resum	33
Glossari	35
Bibliografia	36

Introducció

Les transformacions profundes que han esdevingut els últims trenta anys en el mercat de treball laboral espanyol han tingut una profunda repercussió en les persones joves, en la seva posició en el mercat laboral, en les trajectòries laborals que duen a terme i en les formes de viure el propi treball.

Les pitjors condicions laborals i les limitacions a l'accés a l'ocupació que han patit i pateixen les persones joves en el mercat laboral espanyol és una qüestió socioeconòmica de naturalesa estructural. Tradicionalment, aquest grup de població s'ha vist obligat a optar per llocs de treball menys estables, més precaris i amb una remuneració inferior, exercint la seva feina en pitjors condicions laborals que la resta de la població. I tot això malgrat la prolongació de l'etapa dels estudis i l'augment dels nivells formatius de les persones joves, cosa que, a més, ha anat perpetuant un desajustament massa generalitzat entre els estudis fets i el lloc de treball que ocupen. Addicionalment, les fortes crisis financera i econòmica primer i laboral després, que es van iniciar l'any 2008, han reduït en gran manera els escassos resultats positius en l'accés a l'ocupació per als joves assolits durant l'època anterior de bonança econòmica.

És per això que convé atendre les realitats que viuen les persones joves en el mercat laboral, identificant els problemes que els afecten i les limitacions que presenten les polítiques d'ocupació contemporànies en la seva intenció de corregir-los. Al mateix temps, també és important atendre les novetats que es produeixen en la relació que estableixen les persones joves amb l'ocupació, com gestionen la precarietat de l'ocupació, i fins i tot com tracten de combatre-la.

Finalment, cal recordar que la majoria dels estudis sobre joventut posen en relleu no solament la importància central del context vital per a les persones joves, sinó també la importància que aquestes tenen per a la societat. La majoria dels estudis solen contenir la tesi que els canvis estructurals de l'economia, el canvi en el mercat laboral i en les gestions polítiques influeixen en les transicions juvenils i posen en perill sobretot certs col·lectius de joves, que es veuran abocats a necessitar el suport institucional i familiar. Aquestes situacions signifiquen una càrrega per a les persones joves, però també una càrrega per a la societat.

Objectius

- 1.** Conèixer les condicions laborals i les característiques de l'ocupació que el mercat laboral ofereix a les persones joves.
- 2.** Identificar la segmentació de les persones joves en el mercat laboral per variables com la formació, la classe social, el gènere, la nacionalitat, etc.
- 3.** Conèixer els canvis produïts en els processos d'inserció de les persones joves i les diferents aproximacions a l'estudi de les trajectòries laborals juvenils.
- 4.** Tenir una visió de conjunt de les diferents polítiques d'ocupació dirigides a les persones joves, atenent els contextos en què es desenvolupen i les conseqüències psicosocials que té la seva implementació.
- 5.** Interpretar la relació entre joves i ocupació tenint en compte els canvis més recents esdevinguts en el mercat laboral.

1. L'ocupació juvenil: als marges del mercat de treball

La realitat de l'ocupació juvenil en el mercat laboral espanyol té una sèrie de peculiaritats que anirem descrivint al llarg d'aquest apartat.

Primer és necessari assenyalar que la joventut és un terme construït històricament i socialment i no una mera condició d'edat (Martín Criado, 1998; Bourdieu, 1990). Podríem dir que l'edat és un criteri necessari i que cal tenir en compte, però no és determinant en la definició de *joventut*.

Això ho podem comprovar quan ens apropem a les dades de la població juvenil; població l'edat de la qual oscil·la entre els estudis que consideren la població jove fins als vint-i-cinc anys, els que l'eleven fins als vint-i-nou, i fins i tot els més recents, en què la joventut pot arribar als trenta-quatre anys. I no solament el **límit per dalt** és variable i respon a un constructe que canvia segons l'època i la societat de referència. Tampoc no és universal el **límit per baix**. Alguns estudis consideren que la joventut comença amb la majoria d'edat, als divuit anys, però la gran part dels estudis considera actualment la població jove a partir dels quinze o setze anys.

Les dades estadístiques sobre treball i ocupació normalment prenen com a grup d'edat jove el que correspon a persones de menys de vint-i-cinc anys; no obstant això, actualment es considera més pertinent treballar amb grups d'edat de fins a vint-i-nou anys d'edat per a parlar de població jove.

Comprendre el que passa en una franja d'edat més àmplia evita problemes a l'hora d'interpretar la situació de les persones joves en el mercat laboral, ja que les dades en relació amb l'ocupació que presenta el grup d'edat de setze a vint-i-cinc anys són considerablement pitjors que les de la resta de la població i pitjors també que les dels altres grups d'edat joves, com ara els de vint-i-cinc a vint-i-nou anys i de trenta a trenta-quatre anys, i moltes vegades no es pot

La joventut com a subjecte i objecte de socialització

És possible trobar diferents convencions culturals en què es parla de la joventut. En aquests discursos se sol identificar una mena de polaritat, en què la joventut apareix com a *subjecte de socialització* (generació, subjecte o agent de canvi social), o bé com a *objecte de socialització* (reproducció i afirmació de l'ordre social vigent).

saber si es tracta de problemes que amb l'edat es corregeixen o és que el grup d'edat més jove en realitat no té la mateixa relació amb el mercat laboral que la resta.

1.1. Indicadors principals de l'ocupació juvenil

Si atenem els indicadors principals en relació amb l'ocupació de la població jove (en aquest cas de menys de vint-i-cinc anys) a Espanya podem dir que es caracteritza per tenir unes baixes taxes d'activitat i ocupació, i unes taxes elevades de desocupació respecte a les que presenta el conjunt de la població.

És destacable el fet que la població jove espanyola ha anat disminuint des de fa dues dècades i ho continua fent en proporció al conjunt de la població. En aquestes dues últimes dècades ha passat de ser aproximadament la quarta part de la població espanyola a amb prou feines superar el 19%.

Tipus de taxes

1) **Taxes d'activitat:** percentatge d'actius respecte de la població de cada grup d'edat. La població econòmicament activa comprèn totes les persones de setze anys o més que durant la setmana de referència (l'anterior a aquella en què correspon fer l'entrevista segons el calendari) satisfan les condicions necessàries per a incloure-les entre les persones ocupades o aturades, segons el que es defineix més endavant.

2) **Taxes d'atur:** percentatge d'aturats respecte de la població activa de cada grup d'edat. Es consideren parades totes les persones de setze anys o més que reuneixin simultàniament les condicions següents: que estiguin sense feina, que n'estiguin buscant i que estiguin disponibles per a treballar.

3) **Taxes d'ocupació:** percentatge d'ocupats respecte de la població de cada grup d'edat. Estan ocupades totes les persones de setze anys o més que durant la setmana de referència han tingut una feina per compte d'altri o han exercit una activitat per compte propi, segons les definicions donades a continuació.

4) **Taxa d'inactivitat:** percentatge d'inactius respecte de la població de cada grup d'edat. La població econòmicament inactiva comprèn totes les persones de setze anys o més, no classificades com a ocupades ni aturades ni població comptada a part durant la setmana de referència (mestresses de casa, estudiants, jubilades, incapacitades per a treballar, desanimades).

Val la pena posar aquests indicadors en perspectiva històrica i comparar-los amb altres països. Així, apareixen en el gràfic següent l'evolució en les dues últimes dècades que han experimentat les taxes d'activitat, ocupació i desocupació de la població de menys de vint-i-cinc anys a Espanya.

Citació

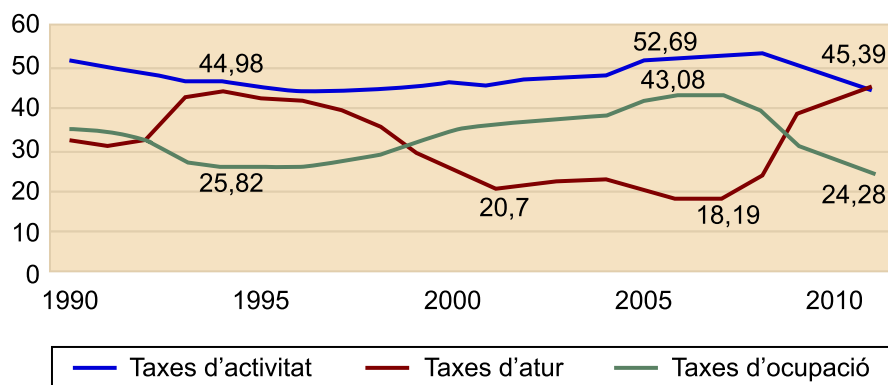
"La juventud no es una categoría social, sino una construcción cultural y administrativa, una parte de la imagen que una sociedad tiene de sí misma." (Alain Touraine, 1997, pàg. 1)

"Hablar de «juventud» es un despropósito teórico. La juventud es un grupo nominal, sobre el papel: bajo el nombre se recubren situaciones que sólo tienen en común eso: el nombre." (Martín Criado, 1998, pàg. 88)

"La edad es un dato biológico socialmente manipulado y manipulable, y que el hecho de hablar de los jóvenes como de una unidad social, como un grupo constituido, dotado de intereses comunes, y de referir estos intereses a una edad definida biológicamente, ya constituye en sí una manipulación evidente." (Bourdieu, 1990, pàg. 144)

Figura 1. Evolució de les taxes d'activitat, atur i ocupació de menors de vint-i-cinc anys (1990-2011)

Font: INE. Són dades del segon trimestre.

Es presenten les dades del segon trimestre perquè, normalment, són les dades que menys pateixen els efectes de l'estacionalitat de l'ocupació.

1) Quant a l'activitat

Les taxes d'activitat representen la presència de població jove en el mercat de treball i al llarg de les últimes dècades aquesta s'ha reduït. La reducció de la presència dels joves de menys de vint-i-cinc anys en el mercat de treball ha estat conseqüència de la disminució de la grandària de les cohorts que accedeixen al mercat de treball (des de l'any 1992) però, sobretot, de l'increment dels nivells d'escolarització, que ha estat un fenomen de gran rellevància aquests anys, especialment des de mitjan anys vuitanta. A més, les taxes d'activitat dels joves de menys de vint anys s'han reduït en aquest mateix període de manera molt notable, amb la qual cosa la població activa d'aquest grup d'edat s'ha reduït dràsticament (Cachón, 2003, pàg. 103).

Si a més tenim en compte les èpoques de crisi econòmiques com les que hi va haver a mitjan anys vuitanta i a mitjan anys noranta i la crisi recent que es viu des del 2008, són períodes en què també es pot comprovar que hi ha descensos en les taxes d'activitat de les persones joves, o bé perquè tendeixen a continuar amb els estudis, o bé perquè hi tornen com a mesura per a pal·liar els efectes de la desocupació que els espera en el mercat laboral.

2) Quant a l'ocupació

Els canvis que es donen en la taxa d'ocupació juvenil també es deuen fonamentalment als canvis esdevinguts en l'estructura de la població activa, i en els nivells d'escolarització. Un factor que no cal oblidar és la incidència que ha tingut la població immigrant jove en l'estructura de la població activa.

Com a idees generals es pot dir que la taxa d'ocupació augmenta quan disminueix la de desocupació. Així, les taxes d'ocupació juvenil més altes s'han produït des del final dels anys noranta fins a l'any 2007, anys de bonança econòmica que amb la crisi s'atura i la taxa d'ocupació juvenil comença a disminuir i se situa l'any 2011 en menys d'un 25%.

3) Quant a la desocupació

Les taxes de desocupació juvenil pateixen més vaivens que les taxes d'activitat i sobretot en els moments de recessió econòmica, com en els que estem, en què la taxa de desocupació juvenil supera el 45% (any 2011). La desocupació de les persones joves espanyoles sempre augmenta molt ràpidament quan l'economia es ressent. Per exemple, la desocupació dels menors de vint-i-cinc anys va pujar fins prop del 45% el 1984-1985 i el 1994-1996, com a conseqüència de les crisis anteriors. Comprovem així que l'augment de la desocupació juvenil a Espanya sol ser una resposta a la caiguda del creixement econòmic i no es tracta d'un fenomen nou, sinó recurrent, la qual cosa vol dir que la desocupació juvenil té unes causes estructurals que persisteixen en el temps.

Però el més substantiu de la desocupació juvenil és que normalment duplica la taxa de desocupació del conjunt de la població. Mentre que la taxa de desocupació de la població espanyola va aconseguir el 2010 la xifra del 19% per a la població juvenil va ser del 41,6%. I aquesta és una lògica que es repeteix a la resta dels països europeus.

Taula 1. Evolució de la taxa de desocupació de menors de 25 anys a Europa

País/any	1990	1995	2000
Espanya	29,8	39,7	24,6
Grècia	:	:	29,1
Irlanda	19,4	19,5	6,7
Itàlia	26,9	30,3	27
Hongria	:	:	12,4
Suècia	4,4	19,1	10,5
Polònia	:	:	35,1
França	18,6	26,4	19,6
Bulgària	:	:	33,7
Bèlgica	14,6	22,9	16,7
Portugal	10,7	16,1	8,6
Romania	:	:	20
Finlàndia	9,3	29,7	21,4

Font: Eurostat

País/any	1990	1995	2000
Espanya	29,8	39,7	24,6
Unió Europea (15 països)	:	20,3	14,9
Regne Unit	10,4	15,3	12,2
República Txeca	:	:	17,8
Luxemburg	3,8	7,2	6,6
Dinamarca	10,5	9,6	6,2
Alemanya	:	8,9	7,5
Noruega	11,6	11,7	9,8
Àustria	:	5,6	5,3
Països Baixos	6,8	12,8	6,1

Font: Eurostat

A la UE la desocupació dels menors de vint-i-cinc anys és del 20,3% l'any 2010, mentre que l'atur general afecta el 9,3% de la població activa. No obstant això, en països amb un nivell de formació elevat, com Noruega i Suècia, la diferència entre taxes supera àmpliament el doble fins a apropar-se al triple. Aquesta comparació internacional mostra que la taxa espanyola de desocupació juvenil no és particularment alta respecte a la desocupació general. Per tant, la majoria dels estudis sobre el tema afirmen que el problema no és tant la desocupació juvenil com l'elevada desocupació general i les seves causes estructurals.

Inserció laboral dels joves en el mercat espanyol

L'any 2009, l'Enquesta de població activa (EPA) de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) duu a terme un qüestionari especial que tracta de proporcionar dades de la inserció laboral dels joves en el mercat espanyol, anomenat **Mòdul d'incorporació dels joves en el mercat laboral**.

Aquest mòdul d'incorporació dels joves al mercat laboral de l'Enquesta de població activa (EPA), fet en col·laboració amb Eurostat (Oficina Estadística de la Unió Europea), té com a població objectiu persones entre setze i trenta-quatre anys.

Els resultats principals d'aquest estudi són:

- Un de cada quatre joves entrevistats va fer un treball remunerat mentre cursava estudis oficials. En concret, més de 2,2 milions de joves d'entre setze i trenta-quatre anys (el 18,8% del total) va treballar durant els estudis. Un altre 2,7% ho va fer durant una interrupció (vacances, per exemple) d'aquests estudis i un 2,8% va fer un treball remunerat tant durant els estudis com en una interrupció. Per sexe, el 24,9% de les dones va treballar durant els seus estudis, enfront del 23,6% dels homes.
- La meitat de les persones entre setze i trenta-quatre anys va trigar més d'un any a trobar feina després de finalitzar els estudis.
- La majoria de joves que va trobar feina ho va fer per mitjà de familiars o amics (el 47,9%) o enviant el currículum a una empresa (el 19,8%). Un 2% va decidir crear el seu propi negoci. Per sexe, el percentatge d'homes que va buscar feina per mitjà de familiars o amics va aconseguir el 52,4%, enfront del 42,7% de les dones.

- El 33,5% dels joves que van trobar feina després de deixar o finalitzar per última vegada els estudis oficials la va mantenir més de tres anys, mentre que a un 14,7% li va durar menys de cinc mesos.
- Pel que fa a la situació professional, la majoria (94,8%) treballava per compte d'altri, mentre que un 5,2% ho va fer per compte propi.
- Finalment, quant al tipus de jornada laboral de les persones entre setze i trenta-quatre anys que en el moment de deixar els estudis oficials estaven fent una feina per compte d'altri o la van trobar després de finalitzar els estudis, cal ressenyar que el 86,3% va treballar a jornada completa i el 13,7% a jornada parcial. El percentatge de contractes parcials és més alt en les dones i en els menors de vint-i-dos anys.

1.2. Característiques de l'ocupació juvenil: temporalitat i salaris baixos

A partir dels indicadors anteriors de l'ocupació juvenil a Espanya ja es pot anar veient que les persones joves es troben en unes condicions laborals particulars que molt freqüentment les situen en els marges del mercat laboral.

L'extensió del treball temporal és una manifestació, potser la més característica, de la transformació del mercat laboral a Espanya, i encara que no és un fenomen juvenil, la seva incidència sobre les persones joves és considerablement superior a la que té sobre els col·lectius de més edat.

La proliferació de contractes temporals deriva en una seqüència fluïda d'entrades i sortides en l'ocupació i de períodes de desocupació massa freqüents, que estan canviant el significat d'aquest últim. Com assenyala Santos Ortega, s'ha arribat a tal punt que no se sabia dir si aquests joves "són treballadors temporals o aturats intermitents: són gairebé sinònims" (2006, pàg. 64).

Juntament amb l'índex de temporalitat, el de parcialitat dels contractes també és cada vegada més alt per a les persones joves, i també la inserció laboral a partir de contractes de formació, pràctiques i beques que els situa en el mercat laboral en clares posicions de desavantatge respecte de la resta de persones treballadores.

Malgrat la coincidència en el diagnòstic que en el mercat laboral espanyol hi ha una "cultura empresarial de la temporalitat", com una lògica fonamental de la forma de gestió de la força de treball (Toharia, 2005), la situació de temporalitat que viuen les persones joves s'interpreta des de dos enfocaments ben diferents:

1) Com **una situació provisional** que amb el temps tendeix a corregir-se.

2) Com **una situació d'atrapament en la temporalitat** (Toharia, 2007): la temporalitat de l'ocupació es pot arribar a convertir en un parany en què joves i no tan joves es poden quedar permanentment atrapats.

Encara que l'ocupació temporal i els contractes atípics (de formació, pràctiques, beques, etc.) poden en alguns casos augmentar les possibilitats que les persones joves tenen per a trobar la primera feina, no se sap de quina manera i en quant de temps aquests treballs, escassament protegits, porten a següents feines estables.

Anàlisis prèvies fetes per al conjunt de treballadors i treballadores temporals (Toharia, 2005 i 2007) ens mostrarien que no és possible dir que a Espanya hi hagi un fenomen generalitzat d'**atrapament en la temporalitat**; però tampoc no exclouen la possibilitat que sigui un problema que afecti certs grups de treballadors.

La veritat és que la conversió d'ocupacions temporals a contractes indefinits triga cada vegada més a formalitzar-se per a les persones joves, cosa que determina les seves condicions precàries i discontinües d'ocupació.

Un altre dels trets que caracteritza l'ocupació juvenil és la **precarietat salarial**. El sou de les persones joves és notablement més baix que la mitjana, i en el cas de les dones joves aquesta diferència també és notable. Però, quant a això, cal subratllar que com més edat, més gran és la distància salarial per sexe. Aquest fenomen exemplifica alguna de les deficiències del mercat laboral espanyol, ja que la qualificació i la formació podria ser un element anivellador d'aquestes diferències i no ho és, perquè hem arribat al moment en què el nombre de dones joves amb formació superior és més alt que el dels homes.

Entre els factors que expliquen la precarietat salarial de les persones joves destaquen:

- La temporalitat afavoreix la precarietat salarial, ja que com més breu sigui la permanència en un lloc de treball, les possibilitats de promoció es redueixen i l'opció d'aconseguir privilegis per antiguitat desapareix *de facto*.
- A més, les persones joves majoritàriament es concentren en els sectors ocupacionals de l'economia en què els salaris són relativament reduïts.
- D'altra banda, també s'observa una tendència per part de l'empresariat a pagar sous més baixos als joves perquè s'entén que estan en procés de formació i que, per tant, no tenen experiència prèvia a donar-hi un valor afegit.

Exemple

Així, per exemple, els salaris en els sectors en què es concentren majoritàriament les persones joves, com ara l'hostaleria i el comerç, són substancialment més reduïts que en altres sectors.

Ministerio de Educación y Ciencia (2007). *El profesional flexible en la Sociedad del Conocimiento. Informe Ejecutivo ANECA.*

Les dades que conté aquest informe permeten comparar els salaris dels graduats de tretze països europeus considerant la paritat del poder adquisitiu (PPA) i atenent el producte intern brut (PIB) en termes del cost de vida de cada país.

Segons aquest informe, els graduats espanyols, juntament amb els txecs, són els joves que perceben els salaris més reduïts d'un total de tretze països europeus.

A Alemanya, Suïssa i Noruega gairebé es dupliquen els salaris respecte als joves espanyols, i en valors reals, les diferències són destacables (per exemple, a Suïssa el salari mitjà és superior a 4.000 euros enfront dels 1.414 euros dels graduats espanyols).

Aquest fet es vincula amb la rendibilitat escassa dels estudis superiors a Espanya, com veurem més endavant.

2. Joves en el mercat laboral: una realitat desigual

Malgrat els indicadors assenyalats en l'apartat anterior, cal reconèixer que les realitats laborals i les relacions, les pràctiques i els significats socials amb què s'apropen al mercat laboral no són idèntics per al conjunt de joves.

Prova d'aquesta realitat heterogènia i desigual del grup de població jove, que no únicament es limita a les seves diferents situacions i condicions laborals, la tenim en el fet que hi ha joves en posicions de desavantatge social clar, mentre que per a altres, pocs, el seu accés a l'ocupació ha seguit còmodes patrons.

Els considerats tradicionalment com a vehicles per a la integració social de les persones joves, com l'educació i el treball, revelen profundes bretxes no solament en relació amb la població adulta, sinó també entre el mateix col·lectiu de joves. Les causes dels obstacles i problemes sociolaborals que tenen molts joves són les grans desigualtats socials i econòmiques que els divideixen. En aquest apartat ens aturarem a explicitar-ne algunes, les que es refereixen a la formació (al capital cultural), al gènere i a l'origen social i ètnic.

2.1. Joves i formació: bretxes educatives

Com hem dit més amunt, a Espanya hi ha hagut un increment dels nivells educatius de la població jove, la qual cosa ha produït un canvi important en el nivell formatiu de la població activa. Hem passat del predomini dels baixos nivells educatius a mitjan anys setanta a la situació inversa en només tres dècades.

Un accés millor a la universitat ha estat un dels motors d'aquest canvi, però també una oferta més gran de formació professional. L'ampliació d'especialitats i professionalització i sortides laborals que s'ofereix des de la formació professional han contribuït a canviar la imatge social d'aquesta opció, anteriorment delimitada a joves que acabaven l'educació obligatòria amb mals resultats i als quals s'oferien alternatives formatives escasses. En canvi, avui dia el nombre d'estudiants que opten per aquesta via ha augmentat, i a causa, fonamentalment, d'una inserció laboral més precoç, la formació professional està cada vegada més acceptada.

En aquest context, la inversió en formació de les persones joves és rendible en termes laborals, ja que la taxa d'atur de les persones joves amb titulació universitària és inferior a la taxa d'atur total. Tanmateix, això no significa que la transició de l'educació a l'ocupació de les persones amb una formació en estudis superiors es dugui a terme sempre de manera satisfactòria.

Figura 2

Lectura recomanada

J. Machado Pais (2007). *Chollos, chapuzas, changas. Jóvenes, trabajo precario y futuro*. Ediciones Anthropos.

Aquest fet es deu fonamentalment al fet que la relació entre formació i ocupació ha canviat:

- La formació superior, les titulacions, no serveixen directament per a ocupar-se, però acaben actuant de mecanisme de selecció, ja que per a qualsevol treball impliquen un filtre que elimina les persones menys preparades.
- I al revés, la baixa formació i la falta de titulacions continuen essent mecanismes segregadors: les persones joves escassament formades pateixen més desocupació i tenen feines en pitjors condicions (Carabaña, 2000).

Una de les dimensions més importants de la precarietat apareix en aquest àmbit, i es materialitza en un **desajustament** seriós **entre formació i ocupació**.

Diverses investigacions, des de perspectives econòmiques i sociològiques fonamentalment, han posat de manifest l'existència d'un important fenomen de "sobreeducació" i "sobrequalificació" entre la població jove espanyola, desconegut en èpoques anteriors i que no es limita a les primeres feines o al període de la primera inserció laboral.

Però, és el sistema educatiu el que no s'ajusta a la demanda del mercat de treball? O és el mercat de treball el que no té capacitat d'absorbir aquestes qualificacions? Aquest interrogant sorgeix necessàriament, si tenim en compte que entre aquests dos mons complexos es planteja una relació dialèctica que es definirà en les particularitats històriques de cada societat.

Hi ha estudis que apunten cap a la ineficàcia del sistema educatiu per a aportar els requeriments educacionals sol·licitats pel mercat de treball. Però hi ha més consens a assenyalar que el mercat laboral de la nostra època no absorbeix la quantitat de persones titulades que hi ha, i com a conseqüència d'això moltes es veuen obligades a acceptar feines per sota de la seva formació.

Els trets que adquireix aquest desajustament es poden apreciar en els aspectes següents:

- 1) Les dones joves tendeixen a estar afectades més sovint pel desajustament entre la formació i l'ocupació que els homes joves.
- 2) Els graduats en humanitats, arts i ciències agràries tenen un risc més elevat d'experimentar aquesta situació de desajustament que els graduats en enginyeries, ciències de la salut, educació o arquitectura.
- 3) Els joves que experimenten aquesta situació de desajustament tendeixen a exercir treballs temporals i a canviar de feina més sovint que els joves que tenen una millor adequació entre la seva formació i l'ocupació.

Les relacions que s'han establert entre *formació* i *treball* han estat ambivalents i han estat acompanyades de tensions i desavinences, però aquestes cada vegada són més estretes, la qual cosa ha provocat que la formació sigui cada vegada més un element de la política econòmica dels països (Lope, 2007).

2.2. Desigualtats de gènere i joves d'origen immigrant

2.2.1. Desigualtats de gènere

Encara que s'ha produït els últims anys un avenç convergent entre tots dos gèneres, queden encara desigualtats, unes de manifestes i altres de subtils, més difícils d'identificar.

Sense cap dubte, les últimes dècades s'ha produït un canvi substancial en la relació que mantenen les dones amb el treball, sobretot amb el treball remunerat. En l'actualitat, les dones, especialment les més joves, tendeixen a romandre dins de la població activa al llarg de tot el cicle vital.

No obstant això, la temporalitat i la desocupació continuen essent més elevades entre el col·lectiu femení i els salaris més baixos, i això malgrat que les dones joves han invertit més temps en l'estudi que els homes i que aconseguen nivells educatius superiors. D'aquí es deriva un tracte discriminatori de les dones joves en el mercat de treball i un accés diferencial als recursos, entre els quals la **remuneració econòmica** (Institut de la Dona, 2007).

D'altra banda, s'aprecien desigualtats més subtils en constatar una sobrecàrrega quant a temps de treball de les dones joves. Però l'obstacle principal no és tant la càrrega de treball en el mercat laboral com l'imaginari social que els continua atribuint la responsabilitat del treball domèstic i familiar.

La desigualtat de gènere en el mercat del treball deriva, per tant, d'obstacles que es reproduïxen dins i fora del mercat laboral, per normes relatives a l'organització familiar tradicional, per la divisió de gènere en la cura de la llar, per la falta de suport públic a la maternitat i de serveis a la infància, i per un marcat retard en les polítiques de conciliació en les organitzacions empresarials.

El pretès caràcter igualitari que s'atribueix als nous temps i, sobretot, al període juvenil en l'actualitat, fa que la "doble presència" (Balbo, 1979) que pateixen les dones sigui poc visible entre el col·lectiu de dones joves, i fins i tot, en molts casos, sigui negada. I és que el canvi dels rols de gènere que es produeixen entre les persones joves no necessàriament eliminen les desigualtats.

Nivell d'educació

La literatura s'ha referit al fenomen del desajustament entre formació i ocupació amb els termes de *sobreeducació* o *sobrequalificació* per a indicar un nivell educatiu superior al requerit al lloc de treball, mentre que els termes de *subeducació* o *infraqualificació* assenyalarien un nivell educatiu inferior al requerit.

Lectura recomanada

L. Balbo (1979). "La doppia presenza". *Inchiesta* (núm. 32, pàg. 3-6).

2.2.2. Joventut immigrant

Encara que referir-se a joves immigrants és fer-ho respecte d'un col·lectiu molt heterogeni quant a projectes, interessos, estratègies i identitats, és evident que les persones joves immigrants a Espanya presenten certes especificitats diferencials respecte del conjunt de joves, i sobretot pel que fa a les seves situacions en el mercat de treball (Cachón, 2005, 2007, 2008).

La seva incorporació al mercat laboral és més primerenca, però ho fan en àmbits i sectors laborals més precaris i inestables; això els fa ser, en opinió de Lorenzo Cachón (2007, pàg. 57): "els més obrers de la classe treballadora".

Seguint aquest argument, la pauta general mitjana dels joves immigrants respondria a un comportament característic de la classe treballadora. En quins aspectes es pot assegurar aquesta afirmació? En els comportaments següents:

- 1) **Taxa d'activitat més elevada que la del conjunt de joves** i, sobretot, és més elevada en els grups d'edat més joves, entre els que tenen setze i vint-i-cinc anys.
- 2) **Més orientació a l'ocupació a temps complet**, per això entre la joventut immigrant es donen menys les situacions intermèdies (de combinació d'estudis i ocupació) i menys inactivitat pel fet d'estar estudiant.
- 3) **Més incidència de la inactivitat femenina** per raons que no siguin l'estudi (ocupar-se de les tasques de la llar).
- 4) **Segregació laboral en els nivells més precaris** i menys qualificats de l'estructura ocupacional i amb possibilitats escasses de mobilitat laboral. Menys presència en els segments més qualificats.

Informe Joventut a Espanya 2008

L'Informe *Joventut a Espanya 2008* assenyalava els aspectes diferencials següents entre la població jove espanyola i l'estrangera:

- Les persones joves de procedència estrangera tenen taxes d'activitat més elevades.
- La durada de l'atur dels estrangers és més curta que la dels espanyols.
- Els aturats estrangers busquen qualsevol treball, mentre que els espanyols només busquen ocupació relacionada amb la seva formació.
- Les xarxes formals de recerca d'ocupació tenen menys importància entre els estrangers.
- Més incidència de l'economia submergida (treball sense contracte) per als estrangers i nivells més baixos de contractació estable i fixa.
- Durant el període 2003-2007, el nombre d'afiliats joves s'ha duplicat, i representa més de 600.000 joves el 2007 (el 30,7% del total d'afiliats estrangers).
- Els estrangers viuen en una proporció més elevada que els espanyols exclusivament dels seus ingressos.
- Els joves estrangers són els sustentadors principals de les seves llars en una proporció molt més elevada que els nacionals.

Lectura recomanada

Seria interessant fer una lectura de la clàssica investigació de Paul Willis a l'Anglaterra de mitjan anys setanta, en què analitza la reproducció de les pautes culturals obreres a les escoles.

P. Willis (1988). *Aprendiendo a trabajar. Cómo los chicos de la clase obrera consiguen trabajos de clase obrera*. Madrid: Akal, ed. 1977.

3. Trajectòries d'inserció laboral: la fragmentació de les biografies laborals

El **mercat laboral** segueix essent un element clau en la transició a la vida adulta; no obstant això, la transició del sistema educatiu al mercat laboral no sembla seguir un procés lineal, s'ha perllongat i s'ha fet molt més complexa i, a més, resulta estar influenciada per altres situacions associades a la condició de ser jove en l'actualitat.

La precarietat de l'ocupació entre els joves, que exemplifica les dificultats que troben per a integrar-se al mercat laboral, fa que un gran nombre d'ells desenvolupin estratègies que disten molt dels models tradicionals d'entrada a la vida adulta.

El model tradicional de trobar feina, una vegada finalitzats els estudis professionals o universitaris, i per a tota la vida, està essent reemplaçat per trajectòries laborals fragmentades en un procés continu de canvi i reciclatge.

S'imposa una **flexibilitat laboral** que, d'una banda, augmenta la competitivitat i la mobilitat geogràfica entre els joves i, de l'altra, dificulta la independència econòmica i l'emancipació residencial de les famílies d'origen.

Arrenquen així trajectòries no solament laborals, també vitals, que tindran repercussió en les seves construccions biogràfiques i en els seus processos d'emancipació (Pérez-Agote i Santamaría, 2008).

Què funciona en la inserció sociolaboral dels joves? Lliçons dels programes europeus

S. Feerick (2009). *European Research on Youth. Supporting Young People to Participate Fully in Society. The Contribution of European Research*. Luxemburg: Comissió Europea.

Aquest document analitza els resultats de diversos programes d'inserció laboral finançats per la Unió Europea des del 1996 fins a l'actualitat, amb la finalitat d'extreure'n conclusions d'interès per al disseny de les futures polítiques de joventut. En particular, s'examinen projectes relacionats amb tres àrees: aprenentatge, treball i societat; estratègies de cohesió i inclusió social i, finalment, ciutadania i participació social.

L'informe assenyalava que la integració laboral de les persones joves depèn més del mercat de treball de cada país que dels compromisos individuals, i, així, les polítiques europees més eficaces seran les que millor reconeguin el context sociocultural en què s'implementen. L'èxit també passa per buscar la participació activa de les persones joves en el seu disseny i posada en pràctica, sense oblidar, per això, la resta d'agents socials involucrats.

L'informe assenyalava la necessitat de polítiques que es formulin en termes holístics – atenent les múltiples variables que intervenen en la inserció laboral– i flexibles –per a respondre necessitats individuals, proporcionar alternatives i no deixar ningú fora.

3.1. Quin significat té la inserció laboral en l'actualitat?

Es pot afirmar que l'accés a l'ocupació de les persones joves està caracteritzat per les dificultats que es troben en l'entrada al mercat laboral i, tot i que hi ha diferències significatives segons els contextos nacionals, sembla que a Europa s'assemblen alguns dels trets de la inserció laboral juvenil (Cachón, 2008).

Partint dels resultats dels estudis fets sobre aquest tema, assenyalarem els trets següents més o menys generalitzables:

- **Es retarda l'inici del procés de transició professional per l'allargament del període de formació:** conseqüència tant de l'ampliació dels sistemes educatius com del retraïment a la incorporació a la vida activa a causa de les dificultats de trobar feina i a l'enduriment de les condicions de competència entre treballadors per l'ocupació.
- **S'allarga la durada del procés de transició professional:** ha passat de ser un procés relativament curt a perllongar-se considerablement.
- **S'ha fet més complexa la transició professional per la multiplicació i la reiteració de situacions i posicions:** s'entrecruen etapes de formació, de pràctiques, d'ocupacions precàries, de contractes amb empreses de treball temporal, de treballs no declarats o submergits, de períodes d'atur.
- **Es consolida una gestió empresarial i econòmica de la mà d'obra que reforça el que és atípic,** en relació amb la "norma fordista" d'ocupació, i ho converteix en típic, sobretot en l'etapa juvenil, com ara els contractes formatius, les beques i les pràctiques, entre d'altres, que en realitat són ocupacions amb menys drets, més flexibles i barates.

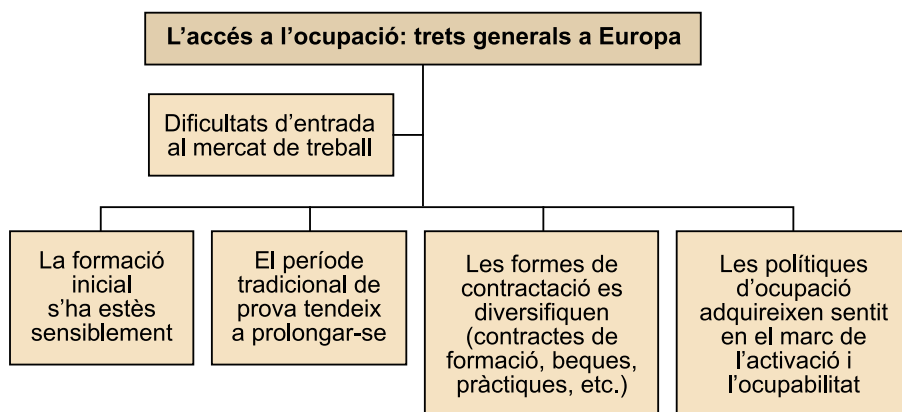
Psicologització política del treball

Es produeix el que alguns investigadors caracteritzen com una psicologització política del treball (Crespo, Revilla i Serrano, 2009). Aquest procés consisteix bàsicament en una transformació producte d'un treball de producció política i discursiva per mitjà del qual els conflictes socials són transformats en exigències morals i psicològiques individuals.

E. Crespo; J. C. Revilla; A. Serrano (2009). "Del gobierno del trabajo al gobierno de las voluntades: el caso de la activación". *Psicoperspectivas* (vol. VIII, núm. 2, pàg. 83-101).

- **Es constitueix un camp nou de gestió política dels problemes d'inserció laboral.** Les polítiques d'ocupació contemporànies s'estan centrant en la intervenció sobre els subjectes que tenen dificultats d'inserció, o bé per falta formació o perquè n' s'ajusta al mercat laboral, o bé perquè presenten unes actituds inadequades vers el treball. L'activació i l'ocupabilitat que se'ls exigeix els fa responsables de la seva situació i individualitza problemes que són col·lectius (Crespo i altres, 2009).

Figura 3. Trets actuals de la inserció laboral juvenil a Europa

Font: elaboració pròpia

Malgrat que es puguin descriure els trets que adquireix la inserció laboral de les persones joves en l'actualitat, hi ha un interrogant que encara està sense resoldre. Com la transició entre la formació i l'ocupació s'ha convertit en un període diferenciat del cycle vital, quan es pot donar per conclosa la inserció laboral?

El problema amb el qual ens topem és que actualment no és clar que la transició entre la formació i l'ocupació condueixi al reconegut com el final del procés: "aconseguir una feina estable". Aquest fet provoca per a molts joves una indefinició constant en el mercat laboral.

En difuminar-se l'objectiu principal de la inserció es problematitza i es posa en qüestió el concepte mateix d'*inserció laboral*. I és que la inserció, més que com un resultat, s'ha d'estudiar irremeiablement com un procés (Bouffartigue, Lagree i Rose, 1989). Per a il·lustrar aquesta problematització, en el quadre següent es presenten diferents concepcions de la inserció laboral:

-
- La inserció laboral consisteix simplement en l'entrada a la "vida activa", mitjançant l'accés a l'ocupació, encara que només s'aconsegueixin treballs esporàdics i hi hagi períodes de desocupació.
-
- La inserció laboral consisteix ja no simplement a accedir a l'ocupació, sinó a mantenir-se en l'ocupació; els individus aconseguen llavors una "posició estabilitzada en el sistema d'ocupació", encara que sigui encadenant contractes temporals.
-
- La inserció laboral consisteix a mantenir-se en l'ocupació o en una situació professional que no sigui temporal, en la qual acumular experiència, anti-guitat, drets laborals, etc.
-

- Finalment, una altra concepció més subjectiva de la inserció laboral consistiria en l'obtenció d'una "ocupació definitiva", en oposició a una "ocupació d'espera", que compleix les expectatives i que es vol conservar en el temps.

La qüestió és que cada vegada menys les posicions en el mercat laboral responen a llocs estables i protegits on "inserir-se" i estar integrat, sinó que les ocupacions són posicions temporals entre les quals estem convidats a passar, no a quedar-nos-hi, no a ser-hi, sinó a transitar-hi, com assenyala Bauman:

"Una de las recomendaciones que más suele hacerse entretanto a los jóvenes es que sean flexibles y no especialmente quisquillosos, que no esperen demasiado de sus empleos, que acepten los trabajos tal como vienen sin hacer demasiadas preguntas y que se los tomen como una oportunidad que hay que disfrutar al vuelo y mientras dure, y no tanto como un capítulo introductorio de un 'proyecto vital', una cuestión de amor propio y autodefinición, o una garantía de seguridad a largo plazo."

2005, pàg. 22

Quan l'experiència laboral és anar passant per diferents situacions i establint diferents relacions laborals, la **lògica de la inserció** es veu desplaçada cap a la **lògica de l'ocupabilitat** (Santamaría, 2010), lògica que pot abraçar tota la trajectòria laboral i que consisteix en el treball permanent de "fer-se ocupable".

3.2. Tipologies de trajectòries d'inserció i transicions a la vida adulta

La transició de la formació a l'ocupació, juntament amb la transició residencial –sortir de casa dels pares i portar una vida autònoma formant una família pròpia– tradicionalment s'han entès com els dos passos necessaris per a deixar de ser una persona jove i considerar-se una persona adulta.

Però cada vegada és més habitual que les persones joves entrin i surtin del mercat laboral amb treballs més o menys precaris que combinen amb processos formatius. Això els permet tenir recursos per a mantenir-se parcialment i, per tant, es veuen abocats a conviure amb els pares o establir formes de convivència alternativa. D'altra banda, els qui tracten de viure de manera independent en massa ocasions viuen situacions en què necessiten suport.

Així, els processos de transició a la vida adulta presenten alts i baixos marcats i situacions intermèdies –d'autonomies parcials i semi(in)dependències– i són cada vegada menys homogenis, lineals i predictibles (Furlong i Cartmel, 2007, Gentile, 2010).

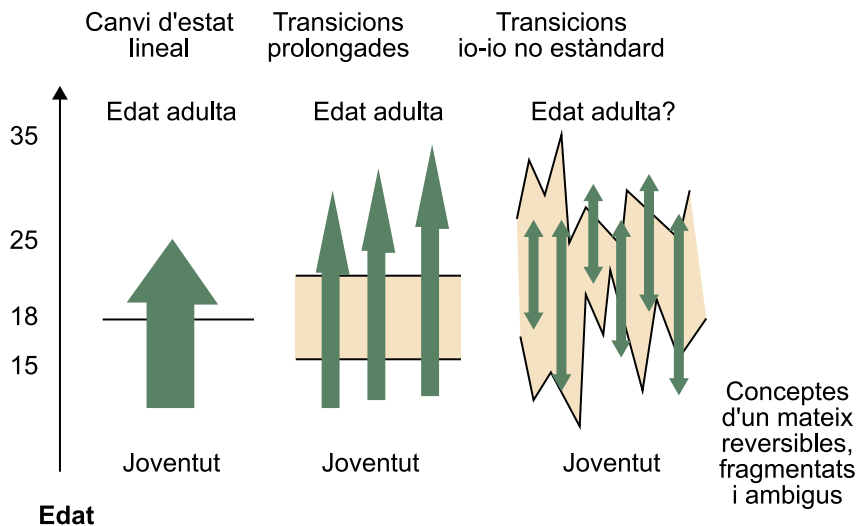
Una manera d'il·lustrar aquestes transicions és mitjançant la metàfora del io-io. Com un io-io que fa un moviment d'anada i tornada, algunes trajectòries juvenils es caracteritzen per recorreguts desestandarditzats i reversibles (estudiar i treballar al mateix temps, deixar la feina i tornar a estudiar, independitzar-se i al cap d'un temps tornar a casa dels pares).

Indefinició que afavoreix la condició la juvenil

Hi ha estudis que sostenen que aquest fenomen legítim com a "natural" la precarietat de l'ocupació que caracteritza una joventut així conformada. Situada en una espècie de "moratòria social" fins que entra a la vida adulta.

En el context contemporani d'augment de les incerteses, les trajectòries io-io són més habituals, però són impredecibles i revelen el final de la relació lineal de causa-efecte, d'un abans i un després (Machado Pais, 2002; Walther, Stauber i altres, 2002).

Figura 4. Evolució dels tipus de transició a la vida adulta

Font: Walther, Stauber i altres (2002)

Cal tenir en compte que, malgrat poder enquadrar en aquest marc interpretatiu les transicions actuals, els contextos en què es desenvolupen les persones joves cada vegada són més heterogenis i aquests són crucials per a l'existència de diferents modalitats de transicions juvenils, la qual cosa implica reconèixer que no totes les persones joves fan les seves transicions de la mateixa manera.

Des d'una perspectiva comparativa dels models de transició a la vida adulta i els canvis en les transicions al mercat laboral dels joves (Casal, 1996 i Casal i altres, 2006) elabora una **tipologia de trajectòries** per al cas espanyol i en diferencia sis tipus:

1) **Trajectòries en èxit precoç**: itineraris de joves amb expectatives altes de carrera professional, i que amb una trajectòria formativa impecable han aconseguit realitzacions estables i de projecció de carrera professional des del començament de la vida laboral i susceptible de millores graduals a partir de la formació contínua i/o la promoció interna ràpida.

2) **Trajectòries obreres**: recorreguts de joves socialment orientats cap a la "cultura del treball" manual i poc qualificat, amb escassa qualificació bàsica i professional que els fa vulnerables als canvis en el mercat de treball. L'expansió del sector de la construcció, per exemple, és emblemàtica per a caracteritzar el procés d'aquestes trajectòries obreres.

3) **Trajectòries d'adscripció familiar**: respon a la presència d'empreses o explotacions familiars en el context de la persona jove.

4) Trajectòries d'aproximació successiva: modalitat de transició dominada pel tempteig, per l'ajust continu d'expectatives i l'assumpció gradual d'assoliments parcials, que implica un retard important en l'assumpció d'assoliments en la carrera professional i l'emancipació familiar. Aquest tipus de transició s'aproxima a les trajectòries io-io.

5) Trajectòries de precarietat: itineraris de resultats escassament constructius en el mercat de treball amb situacions intermitents d'ocupació i atur. La particularitat de la trajectòria en precarietat en relació amb l'anterior resideix en el fet que no és constructiva des del punt de vista de la transició professional. Aquesta trajectòria pot acabar en una certa estabilització professional del jove, però l'estudi de la inserció dels joves adults ha posat en relleu que molts segueixen encara immersos en aquesta trajectòria.

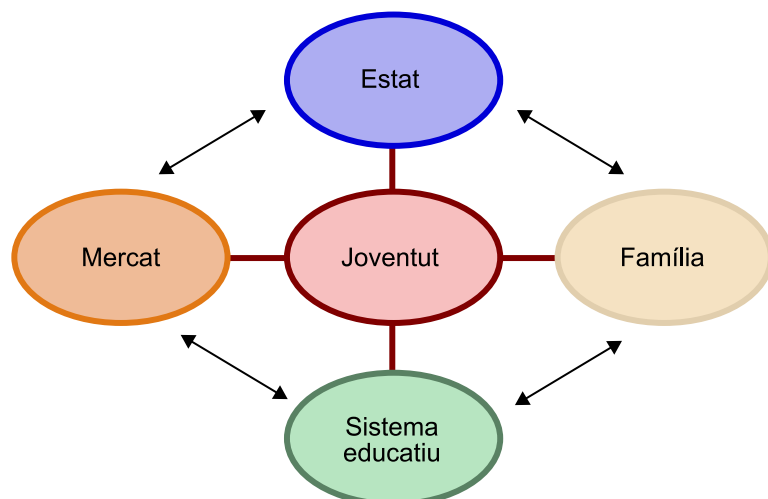
6) Trajectòries en desestructuració: itineraris que presenten situacions de bloqueig en la construcció de la transició professional i l'emancipació familiar, són trajectòries en risc d'exclusió social. Generalment, les expectatives de posició social de partida ja són baixes, i les trajectòries formatives curtes, erràtiques i amb certificació negativa. La peculiaritat d'aquesta modalitat és el bloqueig sistemàtic davant la inserció laboral: la trajectòria està marcada per l'atur, treballs en l'economia informal i entrades circumstancials al mercat de treball.

Si fins a la crisi de mitjan anys setanta els dos primers tipus de trajectòries eren els més típics (alhora que decreixia la importància del tercer), els últims trenta anys les transicions professionals predominants entre els joves són les tres últimes. L'"aproximació successiva" es va definint com la modalitat dominant, però la trajectòria de la "precarietat" ha adquirit a Espanya un pes considerable des de mitjan anys vuitanta i la "desestructuració" és un fenomen que, encara que sigui minoritari, assenyala un problema social de primera magnitud (Casal, 1996 i Casal i altres, 2006).

En el marc d'interpretació dels canvis als quals s'enfronten les persones joves en el món occidental en les seves transicions a la vida adulta, és cada vegada més habitual trobar estudis que no solament atenen els efectes que provoquen la nova estructura laboral i els nous processos de precarització de l'ocupació. Cada vegada més es troben interpretacions que, juntament amb de factors del mercat laboral, es refereixen a factors institucionals (el marc dels estats del benestar) i a factors culturals (solidaritat familiar).

Figura 5. Combinació de factors que intervenen en les transicions juvenils

Font: elaboració pròpia

La importància del funcionament del mercat laboral, les funcions del sistema educatiu, les intervencions de l'estat i el paper de la família són clau en la determinació de les oportunitats i condicions vitals de les persones joves. En la combinació d'aquests factors es poden trobar l'explicació a les diferents estratègies i el comportament de les persones joves als diferents països europeus, per exemple, davant l'abandó de la llar familiar, la relació inicial amb l'ocupació, la formació de la parella, etc. (Gaviria, 2002, 2005; Van de Velde, 2005, Moreno, 2010).

Les taxes elevades de desocupació, juntament amb l'escassetat de polítiques públiques en l'àmbit de l'ocupació i també en l'àmbit de l'habitatge, dirigides a pal·liar el nivell baix d'ingressos dels joves, ha conduït, en el cas espanyol, a un abandó tardà de la llar familiar. A més, el suport familiar fins a edats elevades ha mantingut pràcticament vinculat la sortida de la llar familiar a la formació d'una família pròpia (matrimoni i fills).

No obstant això, en altres països europeus, malgrat una situació de desocupació juvenil important, encara que no tan greu com aquí, les polítiques públiques han possibilitat l'abandó primerenc de la llar familiar, la formació de nuclis residencials no necessàriament familiars. En tot cas, la demora en la incorporació plena a l'estatus adult ha comportat l'aparició de moltes formes de semidependència que ocupen el temps de joventut (Jurado, 2007).

Segons la classificació de règims de transició que estableix Walther (2006, pàg. 126) –basant-se al seu torn en la que fa Esping-Andersen (1993) sobre els estats del benestar–, Espanya, juntament amb Itàlia i Portugal, tindria un règim subprotector i es caracteritzaria pel paper clau que tenen les famílies i el treball informal entre les persones joves. Segons aquest autor, la investigació sobre les transicions juvenils ha de ser sensible també als significats de la joventut i l'adulthood a cada país, i també la definició de les fronteres entre totes dues, que no són universals i difereixen contextualment, però de les quals depenen forçosament els tipus de transicions juvenils.

Lectura recomanada

Revista Juventud (2005, núm. 71, "Autonomía de la juventud en Europa"). Coordinadora: Sandra Gaviria.

Aquest número indaga en què consisteixen les transicions juvenils als diferents països europeus. Tracta de respondre preguntes com aquestes: com van adquirint els joves europea autonomia i quines transicions fan fins a l'edat adulta? Quan s'acaba la joventut? Quins són els indicadors apropiats, segons els països, per a entendre millor aquesta època de la vida? Quina és la definició de l'adult?

Lectura recomanada

Revista Juventud (2010, setembre, "Juventud y familia desde una perspectiva comparada europea"). Coordinadora: Almudena Moreno Mínguez.

Aquest número compila una sèrie d'articles sobre la situació familiar des d'una perspectiva comparada europea. S'hi tracten diferents aspectes relacionats amb la situació familiar de les persones joves en el procés de transició a la vida adulta, com ara l'efecte de la globalització, la crisi econòmica, la precarietat laboral, les xarxes de suport familiar, la nova cultura de la negociació entre generacions o l'emergència de noves formes familiars com la monoparentalitat.

3.3. Polítiques d'ocupació i nous dispositius d'inserció laboral juvenil

Al llarg de les últimes dècades s'ha anat estenent i institucionalitzant un **espai-temps** vital entre la formació i l'ocupació, que confereix a qui l'habita estatus molt diversos, principalment perquè no es produeixen ni integracions ni exclusions laborals plenes, la qual cosa dibuixa un ordre nou en els sistemes d'inserció sociolaboral.

És precisament en aquest espai on s'estan engegant els dispositius d'inserció i intermediació laboral, per mitjà de les polítiques d'ocupació i on s'està produint una presència creixent d'agents d'inserció, ja siguin públics, com els serveis públics d'ocupació i formació de diferents administracions, o privats, com les empreses de treball temporal.

Especialment gràcies a la Cimera europea de Luxemburg de 1997, les polítiques actives d'ocupació van passar de tenir un caràcter econòmic a revestir-se en l'actualitat d'un significat polític i social profund, i constitueixen el referent

Figura 6

Figura 7

del que els diferents països europeus han de fer en matèria de benestar social en relació amb la lluita contra l'atur i l'exclusió social. És en aquest sentit que es pot parlar d'una **europètzació de les polítiques d'ocupació**.

L'Estratègia Europea d'Ocupació defineix quatre pilars d'actuació:

- innovació i "esperit empresarial",
- adaptabilitat,
- ocupabilitat
- i igualtat d'oportunitats.

L'ocupabilitat, des de les institucions públiques, consisteix a fomentar la millora de les condicions individuals de les persones perquè puguin accedir al mercat de treball en igualtat d'oportunitats.

Com que es reconeix que hi ha discriminacions en relació amb l'accés al treball que afecten fonamentalment una sèrie de col·lectius com les dones, els joves, els més grans i els discapacitats, l'esforç de l'acció social d'inserció es planteja dirigit a millorar les competències, l'ocupabilitat d'aquests col·lectius. I en què consisteix l'ocupabilitat de les persones joves? Tal com es presenta en els diferents documents que donen forma a l'Estratègia Europea d'Ocupació, es tracta d'un conjunt d'adquisicions de tipus formatiu i curricular, i unes altres de tipus personal i actitudinal (saber prendre decisions, saber comportar-se, saber vendre's en el mercat) que els individus han d'adquirir per integrar-se al model laboral vigent.

L'ocupabilitat se centra en una formació que emfatitza l'aprenentatge de competències personals. Gradualment, es van demanant no coneixements específics d'una tasca en concret, sinó habilitats associades a conceptes transversals, com la comunicació, la capacitat de diàleg, la capacitat de negociació, el pensament assertiu i la facilitat per a plantejar i resoldre problemes. Aquestes competències posen l'èmfasi en la responsabilitat individual de formar-se per a l'ocupació i d'ocupar-se, és a dir de "fer-se ocupable". D'aquesta manera les problemàtiques laborals, siguin del tipus que siguin, es consideren una qüestió bàsicament individual, produïda per desajustaments dels subjectes en el mercat laboral (Crespo i Serrano, 2002); desajustaments que s'han de resoldre mitjançant les estratègies desplegades pels mateixos individus en el marc de la competència per l'**ocupabilitat**.

L'ocupabilitat es torna encara més persuasiva, i això vol dir que cadascú s'ha d'"ocupar-se en l'esforç d'ocupar-se", és a dir, que al desig de treballar, cal sumar-hi la motivació per a buscar feina, la capacitat de saber-la buscar, la dispo-

sició per a adquirir la informació necessària, la capacitat d'esforç per a millorar les **competències** com a treballador i, a més, tenir una actitud positiva, ànim, autodisciplina, de superació, confiança en un mateix, etc.

Per tant, contràriament al que les institucions proclamen –efectes redistributius i igualitaris entre els ciutadans–, les polítiques actives d'ocupació i la intermediació sociolaboral, sota la lògica de l'ocupabilitat, contribueixen a engreixar aquest espai d'inserció constant i reiterativa al qual han de fer front les persones joves, mitjançant l'exigència imperiosa però, al mateix temps, inabastable de "fer-se ocupables".

Aquestes pràctiques orientades a la recerca de més ocupabilitat, reciclatge professional, millora de les competències, assumpció de riscos i mobilització de recursos, funciona com un imperatiu personal. Ser una persona emprenedora i potenciar característiques com la proactivitat, la creativitat o l'assertivitat, es tradueix en un treball que s'exerceix sobre un mateix. Aquestes qüestions les estan incorporant les persones treballadores, sobretot, els joves que, davant les dificultats d'aconseguir i/o mantenir una ocupació, es veuen en la necessitat d'assajar noves fórmules. Com observa Lorey (2006), analitzant el treball de productors i productores culturals, aquest treball sobre un mateix porta a una **empresarització d'un mateix**.

En definitiva, la **individualització** i la **psicologització** en la forma de tractar la inserció laboral juvenil està alimentant una manera de subjectivació que s'adequa perfectament al desenvolupament econòmic actual del capitalisme avançat i a la debilitat d'uns estats del benestar que, davant la impossibilitat de generar ocupació, tracten d'assegurar ocupabilitat.

Les polítiques actives

Les polítiques actives s'ideen a partir de les denominades *polítiques passives* (subsidis de desocupació i rendes mínimes d'inserció). Ideològicament, es presenten com a contraposades, però no necessàriament ho són.

Lectura recomanada

E. Crespo; C. Prieto; A. Serano (coords.) (2009). *Trabajo, subjetividad y ciudadanía. Paradojas del empleo en una sociedad en transformación*. Madrid: Editorial Complotense.

4. Efectes d'una socialització en l'ocupació precària: la precarietat com a referent identitari

La **flexibilitat** i la **mobilitat** en l'ocupació no són simples atributs del mercat laboral i no són únicament les formes que adopten els nous tipus d'ocupació, sinó que són els models de socialització laboral actual, de manera que queden instal·lats en els nostres cossos, és a dir, són incorporats a les maneres de fer, de treballar i de relacionar-nos amb l'ocupació. La inestabilitat laboral ha fet que la lògica de l'ocupabilitat –reforçada, a més, per la política d'ocupació europea– també hagi estat interioritzada.

Mentre unes dimensions de l'imaginari econòmic i laboral són resistides i de vegades transformades (la flexibilitat buscada, la temporalitat prevista, la desocupació que es converteix en moment de gran activitat), d'altres s'imposen amb un grau d'interiorització elevat ("fer-se ocupable").

Aquests són els efectes d'una socialització laboral ancorada en l'experiència de la precarietat que està modelant certs processos socials, com l'accés a l'ocupació, la transició a la vida adulta i les formacions familiars, i certs projectes i expectatives de futur que doten de significats diferents el treball i l'ocupació, i que comporten noves construccions identitàries.

En aquest context, es gesten malestars i queixes per part de les persones joves que en alguns casos tan sols es manifesten per a deixar-ne constància, però que, altres vegades, establiran les bases per a posar en marxa i mobilitzar mecanismes reivindicatius amb l'objectiu de millorar les seves condicions laborals.

4.1. Les persones joves, tenen una relació específica amb l'ocupació?

En temps de precarització del mercat laboral els qui hi accedeixen per primera vegada tenen una relació problemàtica. Però, es tracta de conflictes o problemes de tipus biogràfics, generacionals o estructurals?

Aquesta pregunta amaga tres perspectives o enfocaments a partir dels quals es pot analitzar la relació que tenen les persones joves amb l'ocupació:

1) **Perspectiva biogràfica:** la relació diferent que tenen les persones joves amb l'ocupació respecte a les de les persones grans s'explicaria des d'aquesta perspectiva per una qüestió d'edat. Hi ha certes situacions i actituds en l'ocupació que es justifiquen com a pròpies d'una edat (trobar-se buscant, provant, aprenent, temptejant) i que, amb el temps, haurien de tendir a corregir-se.

2) Perspectiva històrica: enfocament que destaca la idea de pertinença a una generació. Des d'aquest enfocament les persones joves serien les nouvingudes en el mercat laboral, i com que encara no estan socialitzades o estan poc socialitzades en el món del treball, es veu normal que les seves situacions siguin diferents de les de les generacions anteriors. Per exemple, quant a actituds, és raonable pensar que la desocupació serà viscuda d'una manera diferent per un empleat que al cap de vint anys en la mateixa empresa es troba al carrer perquè han deslocalitzat l'empresa, que per una persona jove que ha treballat de manera esporàdica en "feinetes" que li han anat sortint.

3) Perspectiva estructural: des d'aquesta perspectiva els problemes de la joventut serien problemes de la societat en general, però aquest col·lectiu seria un dels més vulnerables als seus efectes. La diferència d'actitud de les persones joves ha de ser situada en el procés general de canvi que afecta el món del treball. Aquesta transformació està globalment marcada per una precarització creixent en el mercat laboral tant per a joves com per a adults.

La conformació de les identitats i els comportaments de les persones joves, en gran part, és resultat de la confluència de tres circumstàncies: ser jove (perspectiva biogràfica), pertànyer a una generació (perspectiva històrica) i trobar-se en una situació de desavantatge respecte a les persones grans (perspectiva estructural).

Encara que hi ha certes formes de ser jove, de reconèixer-se com a jove i mostrar-se com a tal, també hi ha una experiència específica de vulnerabilitat pel fet de ser jove, que en les societats occidentals contemporànies està determinada estructuralment.

4.2. Joves i mobilitzacions contra la precarietat

Les persones joves es veuen cada vegada més obligades a defensar-se i organitzar-se de les noves formes de precarietat que experimenten en el mercat laboral. La forma tradicional de lluita contra l'explotació en el treball han estat els sindicats, però en el context actual les persones joves no solament s'organitzen en el si dels sindicats –de fet, alguns estudis indiquen que hi ha una crisi de participació juvenil en aquestes organitzacions–, sinó també al marge d'aquests, creant els seus propis instruments reivindicatius.

Hi ha una bibliografia extensa d'estudis que tracten de comprendre la incidència que tenen els processos de precarització juvenil en la seva implicació en les organitzacions sindicals. En el context espanyol, Antonio Antón (2006) associa la participació juvenil escassa en els sindicats a la identificació feble que

hi ha entre les persones joves i els actuals sindicats, sobretot els majoritaris, i el lloc secundari que ocupen les persones joves en les pautes, les dinàmiques i els assoliments dels sindicats.

L'anàlisi de les dificultats de connexió entre joves treballadors i sindicats s'ha de fixar, d'una banda, en les dificultats de l'acció sindical, en la seva influència insuficient i en la seva capacitat limitada per a generar nous processos d'identificació i pertinença. I d'altra banda, en els canvis en les identitats i els comportaments laborals de les persones joves.

Del costat dels sindicats, les limitacions que tenen per a connectar amb les persones joves es poden deure al següent:

- Dificultats per a representar i defensar els treballadors precaris a causa de la disgregació dels col·lectius de treball i la rotació contractual que provoquen les noves formes de contractació.
- El perfil tradicional de l'afiliat i del militant, majoritàriament compost per treballadors masculins, estables, nacionals, d'edat intermèdia i empleats en els sectors industrials i el sector públic. Els interessos d'aquest perfil, que actualment s'està renovant, queden lluny d'altres col·lectius, com el de joves.
- La imatge social que han adquirit els sindicats, sobretot els més institucionalitzats, més proclius a l'ordre i la negociació en el diàleg social.

Del costat de les persones joves, també es poden trobar raons per a la seva implicació escassa en els sindicats. Alguns estudis diran que els joves no tenen una cultura sindical que haurien d'anar adquirint a les escoles. Altres que els joves, com que es troben en situacions laborals temporals i precàries, tenen serioses dificultats per a dur a terme formes d'acció sindical tradicionals (vagues, pressió, negociació col·lectiva). Hi ha els qui afirmen que s'ha produït un canvi en les cultures juvenils, més individualistes, desenganyades i mancades de compromís social, que casen amb dificultat en l'acció sindical.

Aquests fenòmens, encara que mostren la debilitat d'una reivindicació col·lectiva unificada, tenen com a resultat no tant el conformisme i l'immobilisme en les persones joves, com una recerca de noves formes de reivindicació alternatives a l'acció sindical tradicional.

La precarietat laboral perllongada, juntament amb la crisi econòmica i les reformes laborals arbitràries adoptades els últims anys, han afavorit l'auge de moviments i associacions amb un protagonisme especial de les persones joves. Alguns exemples d'aquestes mobilitzacions són els següents:

1) Mobilització contra el contracte de primera ocupació (França)

La mobilització en contra de la implantació per part del Govern francès del contracte de primera ocupació (CPO) l'any 2006 va unir joves i no tan joves d'organitzacions polítiques i sindicals de signe molt diferent. Es tracta d'un tipus de contracte laboral sense límit de durada, destinat a persones de menys de vint-i-sis anys d'edat en empreses amb més de vint empleats. El més problemàtic d'aquest contracte és que no necessàriament havia de ser la primera feina de la persona contractada, durant dos anys es mantindria a prova i permetia l'acomiadament sense haver de justificar cap motiu.

Els més actius contra aquest tipus de contracte van ser estudiants d'universitats i d'instituts, associacions de pares i mares, professorat, etc., que van tancar centres educatius, facultats i universitats senceres. La mobilització es va mantenir durant mesos contra aquest tipus de contracte fins que se'n va aconseguir la retirada per part del Govern francès.

2) Becaris precaris: Federació de Joves Investigadors / Precaris

A Espanya l'any 2000 es va posar en marxa la Federació de Joves Investigadors / Precaris (FJI/Precaris), que agrupa diversos col·lectius de joves dedicats a la investigació en universitats i en centres d'R+D públics i privats, que s'ha caracteritzat durant molt temps per nodrir-se principalment de becaris. El fet que la condició de becari s'estigui perllongant en el temps i no tingui clara la seva aplicació professional futura van ser els fonaments de les primeres reivindicacions d'aquest col·lectiu. Denominat com a *becaris precaris* i sota el lema "Investigar és treballar", van emprendre accions centrades en la consecució del reconeixement de les activitats de la beca com a activitats laborals, la qual cosa implica dotar de certes garanties i proteccions socials els qui les duen a terme.

A més de les mobilitzacions, es van redactar diversos manifestos per la investigació i es va arribar a interposar recursos contenciosos davant els tribunals. El resultat més immediat va ser la creació de l'**Estatut del personal investigador en formació** l'any 2006, amb diferents conseqüències segons la institució implicada i el tipus de beca de què es tracti, però en el qual es preveu un període formatiu retribuït i un període de contracte laboral per a les beques d'investigació.

El que és significatiu d'aquest moviment és que es tracta de reivindicacions laborals des de condicions no reconegudes com a laborals. Per aquest motiu, l'actuació s'emprèn al marge també d'acció sindical. Encara que, amb el temps, les situacions d'indefensió de les beques i dels contractes de pràctiques i de formació comencen a formar part de les denúncies de les organitzacions sindicals. Un exemple d'això és la campanya: "Apadrina un becari" que el sindicat Comissions Obreres va començar el 2008 i amb la qual es pretén conscienciar de les situacions d'ocupació encobertes per les beques perquè es denunciïn i posteriorment siguin regulades.

3) Moviment: 15-M

El *Washington Post* va batejar com "The Spanish Revolution" el moviment que es viu a Espanya des del 15 de maig de 2011. Encara que les seves reivindicacions transcendeixen l'àmbit laboral i no es limiten a assumptes particulars de persones joves, la precarietat laboral que viu la joventut és un dels temes centrals en els debats públics de les acampades que durant mesos es van succeir a les places de les principals ciutats espanyoles.

La plaça del Sol de Madrid és un dels espais neuràlgics del moviment. Organitzat en comissions i treballant en assemblees durant uns mesos van aconseguir mostrar el seu malestar i la seva indignació pels temps que ens han tocat viure. Les noves tecnologies van tenir un paper crucial des del principi del moviment i el continuen tenint, perquè són els enclavaments de condensació i interacció d'interessos socials que ara es mostren en formats més flexibles, i a partir d'aquests pretenen idear propostes de com canviar la política, la sanitat, l'educació, el treball o la situació de l'habitatge.

Aquests moviments i protestes juvenils constaten que les causes de la precarietat que viuen estan connectades als problemes d'exclusió econòmica, laboral i política. També constaten la necessitat de buscar noves vies de reivindicació i pràctiques alternatives a les mobilitzacions tradicionals que s'ajustin més als nous temps.

Web recomanat

Al web de l'associació www.precarios.org es pot trobar el debat que planteja amb les institucions i principalment amb el Govern per a regularitzar les situacions dels becaris. El color utilitzat en la protesta va ser el taronja com a símbol d'una taronja de suc, la qual s'espren per a treure'n el suc fins a l'última gota. Entorn d'aquesta metàfora es van succeir els lemes que es corejaven en les concentracions: "Ens espremen", "T'has d'empassar moltes coses, perquè si no..." "Ens ho empassem per aquesta por de la precarietat dels contractes del mercat", "Per la dignitat de la investigació", "Innova: Investigadors no Valorats", o com apareix en el cartell: "Contractes ja!".

Resum

Les transformacions profundes esdevingudes des de fa un quart de segle en el món del treball i la seva organització, i que es tradueixen principalment en la precarietat de les relacions d'ocupació, afecten especialment les persones joves, tant si estan buscant una feina com si en tenen una.

Les característiques que tenen les ocupacions que ocupen les persones joves els situen en els marges del mercat laboral. Les seves situacions laborals són borroses, es mouen entre ocupacions temporals, entre ocupació i desocupació, entre períodes d'estudi i de treball; és a dir, es mouen en una indefinició laboral. La indefinició laboral genera desprotecció, precisament, perquè no té cabuda en les modalitats habituals de la representació del subjecte treballador, que són les que estan realment protegides.

Les desconexions i, de vegades, connexions forçades entre experiències laborals producte dels processos de precarització de l'ocupació dibuixen trajectòries sociolaborals amb accidents massa freqüents, que no tenen res a veure amb els models de biografies estables. La possibilitat d'accidents fa que les trajectòries laborals es vegin com a incertes, i hi caben les casualitats i l'atzar, que poden oferir tant infortunis com cops de sort.

És evident que les vies reivindicatives tradicionals, les vies sindicals, demostren que no han trobat camins satisfactoris per a eradicar o, almenys, mitigar el problema de la precarietat laboral actual. Però aquest allunyament de les vies sindicals de la protesta col·lectiva, moltes vegades atribuït a les generacions més joves, no ha de donar necessàriament com a resultat l'immobilisme i el conformisme. Al contrari, es poden observar noves vies de l'activisme entorn de l'àmbit laboral, noves formes de protesta amb reivindicacions per a millorar les seves condicions laborals.

Glossari

cultures juvenils *f pl* Conjunt de formes de vida i valors característics i distintius de determinats grups de joves. Manera com les experiències socials dels joves són expressades col·lectivament mitjançant la construcció d'estils de vida distintius.

generació *f* Col·lectiu de similar edat cronològica que comparteix una sèrie de plantejaments ideològics, producte de compartir les similars condicions materials i socials d'existència (basat en Mannheim i Bourdieu).

moratòria social *f* Situació de dependència dels joves, que els impedeix d'accedir plenament als seus drets ciutadans i al seu estatus adult, justificada ideològicament per la llibertat d'experimentació de què gaudeixen.

ocupabilitat *f* Un dels conceptes més utilitzats en les polítiques d'ocupació contemporànies i en els programes d'orientació sociolaboral i formació ocupacional. S'entén com el perfil psicosocial i motivacional cap a l'ocupació de cada individu.

socialització *f* Procés pel qual els individus desenvolupen el coneixement de les normes i els valors socials de la societat en què viuen. Encara que els processos de socialització són especialment significatius durant la infància i adolescència, continuen, en major o menor grau, la resta de la vida.

transició a la vida adulta *f* Procés complex i diferenciat a través del qual els joves passen d'un estat de moratòria juvenil a la incorporació a l'estatus de membre de la societat, adquirint els drets de ciutadania que li corresponen. Sol implicar l'entrada al món laboral i l'emancipació de la família d'origen.

trajectòries io-io *f pl* Concepte ideat pel grup d'investigació EGRIS (European Group for Integrated Social Research) per a referir-se als itineraris circulars d'anada i tornada seguits per persones joves en les seves transicions a la vida adulta.

Bibliografia

Bibliografia recomanada

Bourdieu, P. (1990). "La juventud sólo es una palabra". A: P. Bourdieu. *Cuestiones de Sociología*. Madrid: ISTMO.

Bauman, Z. (2005). *Vidas desperdiciadas. La modernidad y sus parias*. Barcelona: Paidós.

Casal, J.; García, M.; Merino, R.; Quesada, M. (2006). "Aportaciones teóricas y metodológicas a la sociología de la juventud desde la perspectiva de la transición". *Papers* (núm. 79, pàg. 21-48).

Crespo, E.; Prieto, C.; Serrano, A. (coords.) (2009). *Trabajo, subjetividad y ciudadanía. Paradojas del empleo en una sociedad en transformación*. Madrid: Editorial Complutense.

Furlong, A.; Cartmel, F. (2007). *Young people and social change*. Nova York: McGraw-Hill.

Machado Pais, J. (2007). *Chollos, chapuzas, changas. Jóvenes, trabajo precario y futuro*. Barcelona: Ediciones Anthropos.

Bibliografia general

Antón, A. (2006). *El devenir del sindicalismo y la cuestión juvenil*. Madrid: Talasa.

Bauman, Z. (2005). *Vidas desperdiciadas. La modernidad y sus parias*. Barcelona: Paidós.

Bouffartigue, P.; Lagree, J. C.; Rose, J. (1989). "Jeunes: de l'emploi aux modes de vie. Points de vue sur un champ de recherche". *Formation et Emploi* (núm. 26, pàg. 78-98).

Cachón, L. (2005). "Inmigrantes jóvenes en España". A: Diversos autores. *Informe de la Juventud en España 2004*. Madrid: INJUVE.

Cachón, L. (2007). "El Plan Estratégico de Ciudadanía e Integración 2007-2010 y la juventud inmigrante". A: A. López; L. Cachón. *Juventud e Inmigración*. Canàries: Gobierno de las Canarias.

Cachón, L. (2008). "De las políticas de transición en Europa a las clases de transiciones y transiciones de clase en España". *Pensamiento Iberoamericano* (núm. 3, pàg. 97-116).

Carabaña, J. (2000). "Títulos contra paro. ¿Protegen los estudios del desempleo?". A: F. Sáez (coord.). *La formación, clave para el empleo* (pàg. 515-604). Madrid: Argenteria-Visor.

Casal, J. (1996). "Modos emergentes de transición a la vida adulta en el umbral del siglo XXI: aproximación sucesiva, precariedad y desestructuración". *REIS* (núm. 75, pàg. 295-316).

Crespo, E.; Serrano, A. (2002). "El discurso de la Unión Europea sobre la sociedad del conocimiento". *REIS* (núm. 97, pàg. 189-207).

Crespo, E.; Revilla, J. C.; Serrano, A. (2009). "Del gobierno del trabajo al gobierno de las voluntades: el caso de la activación". *Psicoperspectivas* (vol. VIII, núm. 2, pàg. 83-101).

Crespo, E.; Prieto, C.; Serrano, A. (coords.) (2009). *Trabajo, subjetividad y ciudadanía. Paradojas del empleo en una sociedad en transformación*. Madrid: Editorial Complutense.

EGRIS (European Group for Integrated Social Research) (2001). "Misleading Trajectories - Transition Dilemmas of Young Adults in Europe". *Journal of Youth Studies* (vol. 4, núm. 1, pàg. 101-119).

Esping-Andersen, G. (1993). *Los tres mundos del Estado del Bienestar*. València: Alfons el Mangnànim.

Furlong, A.; Cartmel, F. (2007). *Young people and social change*. Nova York: McGraw-Hill.

Gaviria, S. (2005). "De la juventud hacia la edad adulta en Francia y en España". *Revista de Estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 71, pàg. 29-40).

Gaviria, S. (2002). "Retener a la juventud o invitarla a abandonar la casa familiar. Análisis de España y Francia". *Revista de Estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 58, pàg. 45-52).

Gentile, A. (2010). "De vuelta al nido en tiempos de crisis. Los boomerang kids españoles". *Revista de Estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 90, pàg. 181-203).

Hessel, S. (2010). *¡Indignaos!* Madrid: Destino.

Instituto de la Mujer (2007). *Usos del tiempo, estereotipos, valores y actitudes*. Madrid: IMU.

Jurado, T. (2007). "La precariedad temporal-salarial y sus efectos sobre la formación familiar". *Sociedad y Utopía. Revista de Ciencias Sociales* (núm. 29, pàg. 367-403).

López Calle, P. (2010). "El impacto sobre el empleo juvenil de las reformas laborales y la reorganización productiva en España". *Abaco: Revista de Cultura y Ciencias Sociales* (núm. 66, pàg. 43-50).

Lorey, I. (2009). "Gubernamentalidad y precarización de sí. Sobre la normalización de los productores y productoras culturales". *Brumaria* (núm. 7, pàg. 237-249).

Machado Pais, J. (2002). "Laberintos de vida: paro juvenil y rutas, de salida (jóvenes portugueses)". *Revista de Juventud* (núm. 56, pàg. 87-101).

Martín Criado, E. (1998). *Producir la Juventud: Crítica de la sociología de la juventud*, Madrid: Istmo.

Ministerio de Educación y Ciencia (2007). *El profesional flexible en la Sociedad del Conocimiento*, Madrid: Informe Ejecutivo ANECA.

Paugam, S.; Gallie, D. (2002, juny). *Social Precarity and Social Integration*. Brussel·les: Rapport pour la Commission Européenne Base sur l'Eurobaromètre (56.1).

Pérez-Agote, A.; Santamaría, E. (2008). *Emancipación y precariedad en la juventud vasca*. Vitòria: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.

Santamaría, E. (2010). "Buscarse la vida: trayectorias y experiencias de precariedad en el acceso al empleo de las personas jóvenes". *Revista de Estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 89, pàg. 101-123).

Santos Ortega, A. A. (2006). "Generación flexible: vivencias de flexibilidad de los jóvenes parados". *Cuadernos de Relaciones Laborales* (vol. 24, núm. 2, pàg. 63-83).

Toharia, L. (dir.) (2005). *El problema de la temporalidad en España: un diagnóstico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

Toharia, L.; Cebrián, I. (2007). *La temporalidad en el empleo: atrapamiento y trayectorias*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

Touraine, A. (1997). "Juventud y Democracia en Chile". *Revista Última Década* (núm. 8). Viña del Mar: CIDPA.

Van de Velde, C. (2005). "La entrada en la vida adulta. Una comparación europea". *Revista de Estudios de Juventud (Injuve)* (núm. 71, pàg. 55-66).

Walther, A. (2006). "Regimes of Youth Transitions". *Young* (vol. 14, núm. 2, pàg. 119-139).

Walther, A.; Stauber, B. i altres (eds.) (2002). *Misleading Trajectories - integration policies for young adults in Europe?* Opladen: Leske+Budrich.

